

„AZ ARANY EMBER” BRAZÍLIÁBAN. JÓKAI ÉS LATIN-AMERIKA

A 19. század legnagyobb magyar írója hosszú pályája során szívesen fordult Latin-Amerika történetéhez.

Romantikus elbeszélést vetett papírra Pizarróról, novellában örököltte meg Chile meghódítójának, Valdiviának alakját, írt Simon Bolívarról, a Libertadorról is.

Ezek az Európától oly távoli országok történelmükkel, nagy államférfiaikkal alkalmasak voltak arra, hogy a magyar történelem időszerű problémáira válaszoljanak. A kimondatlan kérdésekre is tudott Jókai felelni, sorai között ott rejtezett az üzenet a magyar olvasónak.

A szabadságharc bukása után a téli álomba merült országban órá várt a nemes küldetés, hogy felrázza honfitársait, és új erőt, bizakodást öntsön beléjük.

Cenzúra nem volt ugyan, de az osztrák rendőrség ellenőrizte a szépirodalmat is. Védőszínt kellett felvenni, hogy az árnyalatokra érzékeny olvasó akkor is értse a művet, ha 1808-ban Madridban játszódik, mint az „Árnyképek” egyik darabja, a „Szökevény.”

Közvetlenebb az üzenet a Dekameron novelláiban¹. 1858—60-ban jelentek meg.

Jókai fantáziája, ismeretei, olvasmányélményei öltenek testet a Dekameron lapjain. Tanulmányozta a Magyarországon is utazó Humboldt leírásait, ismerte Darwin tudományos felfedezéseit, barátja volt a Dél-Amerikát jól ismerő Xántus János.

Jókai nem véletlenül választotta novellái hőséül Pizarrót, ill. Valdiviát. A két hírhedt és gyűlölt konkisztádor alakjában a legázolt népek jajsavát fejezte ki. A kortársak bizonyára megértették a célzást: akár Haynaura, vagy Miklós cárra is gondolhattak; az elnémított, kizsákmányolt inkákban önmagukra! Nem lenne teljes a kép, ha Bolívar nem szerepelne az elbeszélések között, ő testesíti meg a reményt a szabadság kivívására! Az író igazságérzete vezette, amikor papírra vetette Simon Bolívar alakját a hős nevét viselő elbeszélésben. Megmutatta a konkisztádorokat, de a Szabadítót is olvasóinak, táplálva bennük a remény tüzét, hősi példát adott a függetlenség kivívására.

Jókai Bolívarral mondatja ki sommás és találó véleményét koráról és a nagy történelmi személyiség lehetséges szerepéről²:

„Előre látok mindent, amint én markomat szétnyitottam, széjjel hull minden, amit összetarték. Az apró emberek összevesznek apró érdekeik fölött, minden kerület külön országgá fogja magát szakítani.”

Jókai művészetében később is bűvópatakként csillan meg a titokzatosságában vonzó Peru.

¹ Jókai: Dekameron, Jubileumi díszkiadás, Bp. 1926—27. Az ún. „100 kötetes”.

² Jókai: uo.

A „Jövő század regényében”³ található egy utalás Pizarróra és Kubára. A napjainkban játszódó regényben az egyik harcoló félről így ír:

„Az amerikai lapok a spanyoloknak felhányták Pizarro kegyetlenségét; elhíresztelték, hogy még most is Arbuez tartja az autodafét, és főzi olajban a zsidókat és az etrenekeket.”

Az 1873-ban megjelent „Fekete gyémántok” című, egyik legolvasottabb regényében a színházrajongó író a romantikus festő tárgyi tudásával varázsolja élővé Evila egyik jelenetét⁴:

„Harmadik kép volt a Napkirályé. Atahualpa, az utolsó inka királynője, merész és magasztos tekintet, amelynek emelkedettsége elvonja a figyelmet az ujjatlan öltözet által végig meztelenül hagyott gömbölyű karokról, amiknek egyike ég felé emeli a napnak felmutatott áldozatot, egy emberi szívet, amelyre a Napkirálynő hidegen tekint fel.”

A kép sajtóságos teátrálitása a 19. századi értelemben vett erotikával olvad össze, szép, hatásos színpadi jelenetté. A meghatott olvasó el is feledkezik arról, hogy a spanyol legendák szerint az aztékok mutattak be áldozatként szívet, nem az inkák!

Az Andok országaiból utazzunk Mexikóba, szintén Jókai fantáziája segítségével.

„A kőszívű ember fiai”-ból jól ismert Talérossy Zebulon alakjával a kiegyezés előtti néhány év magyar országgyűléseit karikirozza a „Talérossy Zebulon álma Mexikóról”⁵ című, levélszerű, 1863-ban írt karcolata. A magyar parlament teljesen elbürokratizálódott, tehetetlen ügyintézését gúnyolja. Szerinte éppen úgy nem születik ésszerű, okos javaslat, vagy törvény, mint a mexikói indiánoknál.

A rövid kis írásban az író ismeretei meglepően alaposak. Mexikó őslakosait: a toltékokat, az aztékokat, a tlaskalán indiánokat is ismeri⁶ de jól tájékozódik a fehér- és feketék leszármazottainak bőrszínét jelölő 8 féle (!) színárnyalat ismertetésében is.

A 19. század második felében, a hetvenes években írott regényekben Jókai Dél-Amerikát már a kalandok egyik kedvelt színterévé teszi meg. Az előző munkáival szemben az elbeszélésekben nem a nemzet felrázása, a hősi példák, a közvetetten is buzdító tanulság a cél, hanem az olvasó kalandszomjának csillapítása és az egzotikum iránti divatos igény kielégítése.

A kalandok funkciójának elemzése művei szövegében hosszabb tanulmányt igényelne, röviden mégis érdemes a regények egy-egy részletét említeni. Ezek egyike a Karib-térség, a titokzatos indián őslakók, a fényes múlt romjai között tengődő alig ismert indiánok, a kereskedők, kalózok világa. Jókai az érdekesesség, a titokzatos-ság fokozása érdekében a mexikóiakat például, emberevőknek teszi meg, ami az ő korában már semmiképpen sem helytálló. Kevés a tény, túlteng a fantázia, olykor az olvasmányokból szedett pontatlan ismeret, mindez az „Egy hírhedett kalandor”-ban⁶ olvasható.

Ide tartozik az „Öreg ember nem vén ember”⁷ egyik jelenete, ahol a quatemalai képirást Jókai „azték rúna írásnak” nevezi. Ráadásul mindezt Attila hun király megtalált koporsója (!) kapcsán. „Az arany ember”-ből jól ismert kalandor—típus bukkan fel újból.

³ Jókai: A jövő század regénye. AK. Bp. 1981. I. 353.

⁴ Jókai: Fekete gyémántok. Szépirodalmi. Bp. 1984. 273.

⁵ Jókai: Cikkek és beszédek, VI. (1861—65). Akadémiai Kiadó, Bp. 1875. 237—239.

⁶ Jókai: Egy hírhedett kalandor a XVII. századból, Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1975. Olcsó Jókai 226—227. 228.

⁷ Jókai: Öreg ember nem vénember (1900). Akadémiai Kiadó, Bp., 1976.

Annál feltűnőbb, hogy az író már két évvel a háború után egy regényében mint történelmi tényt említi a spanyol—amerikai háborút (1898)⁸. Íme:

„Észak-Amerika pedig friss háborúba kezdett Spanyolországgal Kuba szigete miatt, ami lehetetlenné tette a búzakivitel Európába, mert a spanyol kalózhajók a szállító gályákat elkobozták.”

Az epizódból egyértelmű, hogy az író Amerika (az Egyesült Államok) mellett állt Spanyolországgal szemben. Említi az amerikai toborzókat, bár azt is megjegyzi, — megkönnyebbülve —, hogy az ország sok „zavargó elem”-től szabadult meg.

Mi is juthatna eszébe egy magyar olvasónak Jókai korában Kubáról? Természetesen a szivar! Az írónak erre is van egy jó szava⁹:

„Mert már bocsássanak meg énnekem a világ minden vezércikkezői, szónokai, tárcaírói, de egy jól égő havanna mégiscsak különb élvezet minden nyomtatott papirosnál.”

Latin-Amerika legnagyobb országának, Braziliának flórájáról és faunájáról az örömmel kertészkedő, a természettudományi könyvekben búvárkodó író műveiben is megörökített néhány különlegességet. Lássunk néhány példát!

A rég vágyott Erdélyt látogatta meg 1853-ban. Útleírásai, az „úti levelek” ihletettségekben a romantikus festő tájképeihez hasonlítanak; a rajzok, metszetek érzékeltesek, mint egy remek Jókai-elbeszélés.

A levelek egyikében említi meg Dél-Amerika legjellegzetesebb állatát¹⁰:

„Az egész táj képe átváltozik, a girbegurba egyhangú mezőség helyett erdős, lígetes hegyek következnek, a faluk sűrűn egymáshoz közel, a házak rendszeren építve, csinos fa- és cserépszindelyekkel, mik hegyesen végződve olly formán tűnnek elő, mint az armadillo pikkelyei.”

Az armadillo, vagy övesállat, Braziliában is honos. Az egzotikus emlős nevét a hátát borító porcos, csontos övektől kapta. Az indiánok egyik kedvenc állata. Az is figyelemre méltó, hogy az író spanyolul nevezi meg.

A következő utalás Braziliára Jókai egyik parlamenti beszédében olvasható¹¹. A kiegyezés után a robbanásszerű fejlődés egyszerre akarta beváltani a reformkor ígéreteit és megvalósítani a gyors kapitalista átalakulást. Ez a lázas tempójú vasútépítések, a gőzgépek, a nagy kereskedelmi vállalkozások (és bukások) ideje.

Jókai 1869-ben az országházban a magyar gabonáról, a magyar lisztről beszélt. Ezt mondta:

„Lisztiparunk, mint tudjuk, egész Braziliáig kiterjedt, és egészen odáig kivívta a maga számára az elsőséget minden más lisztipar fölött... mert a gabonánk, mint gabona nem veri meg a külföldi piac gabonáját, de mint liszt, megveri azt.”

Ez az utalás regényeiben él majd tovább.

Vegyük most szemügyre az író legismertebb regényét, „Az arany ember”-t.¹² A sokszor elemzett, idézett regényt azért érdemes lapozgatni, mert ebben is szerepel a *Tropicus Capricorni*, azaz Brazília. A két főalak, Krisztyán Tódor és Timár Mihály párviadala adja a regény magasfeszültségét, sorsuk változásai tartják mozgásban a cselekményt; küzdelmük egyikük fizikai, másikuk erkölcsi halálával végződik. Krisztyán Tódort elnyeli a Balaton vize, az „arany ember” a világ számára válik halottá, amikor elvonul a Senki szigetére.

⁸ Jókai: uo. 69. lap.

⁹ Jókai: uo. 98. lap.

¹⁰ Jókai: Cikkek és beszédek, IV. 1853. Akadémiai Kiadó, Bp., 1968. 90—91.

¹¹ Jókai: Beszédei (Politikai beszédei). Bp., I. kötet, 117.

¹²⁻¹³ Jókai: Az aranyember. Akadémiai Kiadó, Bp., 1964. II. kötetben a Brazília-motívum felbukkanása, 290., a trópusi fák ismertetése, 291. I. II. 13. lap, 20; 21; 25; 26; 39; 45; 46; 170; 171; 173; 203; 204; 212; 218., lap

Krisztyán mindig Tímár Mihály sorsának fordulópontján, sokszor mélypontján jelenik meg. Az utóbbi alakjában hibái mellett is az eszményített vállalkozót testesíti meg az író. A negatív vonásokat az ésszerű kockázat, a siker letompítja, elszürkíti. Ellenfele a kalandor típusú üzletember, meggondolatlanul vakmerő — Brazíliába is így kerül: egy hirtelen elfogadott javaslat következményeként. Értékei is önmaga ellen fordulnak, végül teljesen elzüllesztik.

Jókai gazdag növénytani ismereteit szinte észrevétlenül lopja be az egyik beszélgetésbe: 22 fajta fát említ meg. Közülük a pernambuk fa, a cascarilla, a mangrove, a szantál, a manchinél, a macaya, a patavua él Brazíliában. A pernambuk fából festőanyagot nyernek, a cascarilla kérge orvosság, a mangrove egy cserje-féle. A többi pálmafát olajéért vagy a pálmalisztért keresik fel.

Ez az egzotikus ország a színtere Krisztyán újabb kalandjainak. A regény egyik fordulópontján Tímár levelet kap ellenfele viselt dolgairól. Közvetve Brazília életébe is bepillantathatunk. Parlamenti beszédének részletét itt építi be Jókai a regénybe:

„Önnek az első kísérlete a Brazíliába küldött liszttel tökéletesen sikerült. A magyar liszt egyszerre kedvence lett a dél-amerikai piacnak. Ezt írják önnek a bizományosai Rio de Janeiró-ból.”

A konjunktúralovag és nagy vetélytársa szinte nem is ugyanazt az országot látja. Az „arany ember” számára Brazília újabb sikeres kísérlet a piac megszerzésére, új szín a dicsőség palettáján. Az egyik alkalmazottja mondja:

„Titokban hajóra ült, s átkelt Brazíliába! Igenis maga járta meg Amerikát, s maga hagyott ott mindent rendben. Azért megy a dolog olyan jól.”

Krisztyán Tódor ugyanebben az országban sárgalázat, a játékbarlangokat, a szép és csalfa kreol nőket, az inflációs pénzt, a mil-reist ismeri meg.

Bűnhődése az ellopott vagyonért 15 évi gályarabság. A rabszolgaságot még nem törölték el, a „fehér néger”-nek nevezett szegények, adósok, bűnözők az állatoknál csak egy fokkal jobban élő feketékkel együtt várják a szabadulás percét. Elvergődnek Haiti fővárosába, Port au Prince-ba. Krisztyán Tódor megszökik, braziliai élményeit (már Magyarországon) az utolsó leszámolásban összegezi:

„Eredj oda, süttessd a hátadra te is az akasztófa jegyet, vasaltasd oda magadat a gályapadhoz, kergettesd magadat földön, vízen, városon keresztül, menekülve a cápák elől, indiánok, jaguárok, csörgőkigyók elől, rendőrök elől.”

A Brazília-motívum itt lezárul a regényben. Jókai ismeretei egy egzotikusnak tartott országról a művelt átlagot jelentik. Kis melléfogásai sem bosszantók. Például az Annuziata-rend olasz kitüntetés volt, nem portugál, viszont portugál volt az ország nyelve, bár erről említést sem tesz, alakjaival csak a spanyolt beszélgeti.

Jókai néhány motívumot később is szívesen átvett a Brazília - ismereteiből. A „Nincsen ördög”-ben¹³ újra feltűnik a magyar gabona, ill. liszt világhíre, gyors hódítása Dél-Amerikában, a már említett „Öreg ember nem vén ember”-ben¹⁴ az armadillo, a tapír, pálmák, növények, trópusi rovarok. Jókai tudása nem gyarapodott — ismeretei nem bővültek — ezt mutatja az, hogy itt már sablonossá, sémászerűvé szürkültek az előző regényekben még a tudás gazdagságát jelző állat- és növénynevek.

A „nagy mesemondó” elbeszélései közül az egyik gyöngyszem a Sárga rózsa (1893)¹⁵. Egy lány szerelméért folyik a párharc a Hortobágyon; mellette a természeti

¹⁴ Jókai: i. m. 35., 118.

¹⁵ Jókai: Sárga rózsa, Móra. Bp., 1979. Diákkönyvtár, 38.

A gazdag Jókai-szakirodalom áttanulmányozása nem lehetett feladat. Ötvennél több művet sorol fel egy szerényebb irodalomtörténet.

Jókai természettudománya. Bemutatja Veres Zoltán, Bukarest, 1976.

jelenségek, a népszokások hihetetlen gazdagsága ragyog. Ebben bukkan fel utoljára egy utalásban Brazília — a Hortobágy egyik jelképe, a délibáb kapcsán. Tisztelgő főhajtással adózik Dél-Amerika és Brazília újrafelfedezője, Humboldt emlékének:

„Olvastam Flammarion könyvét az Atmoszféráról. Leírja abban a Fata Morgánát, amit látni az afrikai homoksivatagban, a Jeges-tenger partjain, az Orinoco mellett és Sziciliában, olvastam Humboldt, Bompland leírását a Fata Morgánáról, de a hortobágyi délibábról a nagy tudósoknak tudomásuk sincsen.”

Jókait olvasva és újraolvasva az író tudása még okozhat meglepetéseket.

Ami kortársai fölé emelte, az a rendkívüli műveltség, a világ dolgaira figyelő mindig élénk kíváncsiság, a földrajz, a természettudományok mély ismerete és tudásának mesterkézre valló továbbadása, ezt mutatta Latin-Amerika esetében is.

Jenő Rozsnyai

“DER GOLDENE MENSCH” IN BRASILIEN

(Jókai und Lateinamerika)

Diese kleine Arbeit ist auf Grund einer grösseren Schrift des ungarischen Schriftstellers des 19. Jahrhunderts als zusammenfassende Studie entstanden. Diese Arbeit ist eine Zusammenfassung für das jetzige Stadium der Forschung.

Jókai beschäftigte sich sein ganzes Leben lang mit diesem mächtigen Erdteil. Naturwissenschaftliche und historische Kenntnisse veröffentlichte er mit Hinweisen in seinen eigenen Werken. In seinen Werken behandelt er anfangs nur romantische Motive über Lateinamerika, später folgten geographische, volkscundliche, und sprachliche Kenntnisse nicht nur über Mittelamerika, sondern auch über den südlichen Erdteil. Dies steigerte sich in seinen späteren Werken in Vermittlung und Analyse von politischen Neuheiten.

Der Großartigen Bildung des Schriftstellers ist es zu verdanken, daß seine Leser nicht nur ihre Heimat kennenlernten, sondern auch mit Europa und entfernten Erdteilen bekanntgemacht wurden.